

го подхода и ценность плюралистического правопонимания в контексте свободы. Акцентируется внимание на ценности интегративного правопонимания, что влияет на активизацию различных научных исследований права и свободы, нацеливает их на многоаспектное изучение путем установления гармонии между различными школами правопонимания.

Ключевые слова: свобода, право, правопонимание, узкое правопонимание, широкое правопонимание, ценность интегративной школы.

Summary

Osiadla M. Legal freedom in mapping the basic concepts of law.

The paper investigates the mapping of freedom through the prism of the major schools of law. The author defines the differences in manifestations of freedom depending on the broad or narrow approach to the understanding of the law. Defined feature monistic approach and the value of law in the context of a pluralistic freedom. Focuses on the value of an integrative understanding of law that affects the activation of various research rights and freedom, direct them to the multidimensional study by establishing harmony between the different schools of law.

Key words: freedom, law, legal thinking, legal thinking narrow, broad legal thinking, the value of integrative school.

Отримано 18.11.2013

УДК 340.12

О. В. ПОВАР

Олексій Володимирович Повар, здобувач Національного університету «Одеська юридична академія»

СВОБОДА ДИТИНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

Проблематика дитинства та прав дитини у сучасній філософії права переживає період становлення. Одним з центральних її питань, як уявляється, є проблема свободи дитини, що безпосередньо пов'язана з іншим важливим питанням про правосуб'єктність дитини. Адже вільною можна уважати тільки правосуб'єктну особистість, і навпаки, визнання правосуб'єктності дитини зумовлює постановку питання про її свободу, межі цієї свободи та гарантії свободи.

Спадщина видатних вітчизняних теоретиків вільного виховання та соціального виховання дитини в останні роки неодноразово ставала предметом наукових досліджень. Зокрема, це праці М. Ю. Загірняка, С. А. Ганіної, Е. Д. Днепров, О. А. Барило, Г. С. Боровської та ін. Разом із тим актуальним уявляється погляд на праці видатних педагогів минулого з філософсько-правових позицій, зважаючи на те, що багато з них так чи інакше стосувалися найважливішого питання філософії права – проблеми свободи в її правовому вимірі, а саме – проблеми свободи дитини. Проблема буття дитини у правовому житті суспільства постала у філософській думці відтоді, коли, власне дитинство було осягнуто як самостійний культурно-соціальний феномен. Принаймні з моменту формування концепції вільного виховання, тобто з XVIII століття проблематика «дитина у праві» починає відлік свого існування.

У західній філософсько-правовій традиції ця проблематика вивчено досить докладно. Філософія дитинства, частиною якої є проблематика прав дитини, є одним з популярних напрямів у зарубіжній філософії та філософії права, серед активних розробників якої можна назвати Г. Метьюза¹, Дж. Фіонду² та ін.

Між тим, як уявляється, важливі та актуальні до сьогодні міркування щодо філософсько-правової проблематики дитинства наявні також у вітчизняній філософській та науковій спадщині.

Метою статті є виявлення та порівняння уявлень про свободу дитини у спадщині видатних філософів та педагогів України та Росії.

Перш за все відзначимо, що проблематика свободи дитини тісно пов'язана у вітчизняній філософії з проблематикою свободи взагалі. До середини XIX століття, зважаючи, серед іншого, на панування кріпосництва, ідея свободи особистості не перебувала на вістрі філософської та правової думки, хоча, як зазначає М. І. Абдулаєв, твори представників природно-правової доктрини XVIII століття (серед яких – українці Я. П. Козельський, С. Ю. Десницький) ідейно готували майбутні конституційні реформи та боротьбу за права особистості й вільності народу³. Свобода особистості як правова категорія уперше виникає у творах ліберальних філософів права, зокрема у Б. М. Чичеріна, але розуміння свободи ними не поширюється на дитину. Питання про свободу дитини, її межі, її співвідношення зі свободою дорослого постає в іншій, не стільки правовій, скільки філософсько-педагогічній площині й пов'язано з критичним осмисленням та творчим опрацюванням ідей вільного виховання, що походять від Ж. Ж. Руссо.

Дослідження поглядів К. Д. Ушинського, М. І. Пирогова, П. Д. Юркевича, С. Й. Гессена та інших вітчизняних філософів та теоретиків педагогіки дає можливість зробити висновки про наявність декількох напрямів у розумінні свободи дитини.

Праксеологічний підхід найбільш яскраво представлений у філософії педагогіки К. Д. Ушинського. Як указує дослідник творчості К. Д. Ушинського Е. Д. Днепров, провідними соціальними та етичними цінностями Ушинського, які отримали всебічне розкриття в його педагогічній творчості були особистість, праця, свобода і суспільне благо⁴. Сутність праксеологічного підходу до свободи дитини полягає в акцентуванні діяльності як природного процесу соціалізації. Він доводить, що прагнення до діяльності є основним, вищим прагненням людини. Ушинський підкреслював його нерозривність з прагненням до свободи. «Праця – вільна й відповідна християнській моральності діяльність людини, на яку вона наважується через безумовну необхідність її для досягнення тієї або іншої істинно людської мети у житті»⁵. Діяльність та свобода настільки тісно пов'язані, що одна без одної існувати не можуть. Тому свобода дитини для К. Д. Ушинського – це необхідна умова приготування дитини до суспільно корисної праці.

У своїх поглядах на права дитини Ушинський виходив з того, що діяльність – це нормальний стан дитинства. Серед інших видів діяльності особливо виокремлює він трудову діяльність. На думку Ушинського, праця є єдино доступним людині на землі та єдино гідним її щастям⁶. Тому виховання дитини має готувати її не для щастя, а саме до праці, виховання має розвинути у дитині любов та звичку до праці. Свобода в його розумінні є законною донькою вільною, впертої, невтомної праці, а вільна праця широко розвивається тільки під покровом свободи.

Ушинський неодноразово підкреслював також нерозривний зв'язок моральності і свободи. Він вважав свободу джерелом моральності, вважаючи, що для морального життя людини свобода також необхідна, як кисень для фізичної. «Моральність і свобода, – писав він у статті «Про етичний елемент в російському вихованні», – два такі явища, які необхідно зумовлюють один одного і одне без іншого існувати не можуть, тому що морально тільки ту дію, яку виникає з ... вільного рішення ... Оскільки ви даєте права людині, остільки ви маєте право вимагати від неї моральності. Істота безправна може бути доброю чи злою, але моральною бути не може»⁷.

На думку Ушинського належне виховання дитини є неможливим в умовах несвободи. Тому він критикував кріпосне право не тільки як феномен, що суперечить праву як такому, але й як контрвиховний засіб у соціалізації дитини дворянського стану, яка вимушено стикається з несвободою своїх, як правило, кріпосних вихователів. Саме тут зерно лежить сваволі, неповаги до законів, неповаги до прав інших людей, в кінцевому підсумку – до власних прав⁸.

Нерозривно пов'язуючи свободу і працю, Ушинський підкреслював, що виховання повинно формувати прагнення до праці в його органічному зв'язку з «святим, законним прагненням до свободи», розкриває «всю необхідність цього прагнення для морального, тобто людського життя людини». У цьому він бачив «незмірну важливість обов'язків вихователя». «Скільки необхідно виховувати в душі прагнення до діяльності, – писав Ушинський, – стільки ж необхідно виховувати в ній і прагнення до самостійності або свободи: один розвиток без другого ... не може посуватися вперед».

Важлива риса розуміння Ушинським свободи дитини – її нерозривний зв'язок з православним світоглядом. Неодноразово він підкреслює необхідність православно-християнського виховання дитини, особливо якщо це стосується народного виховання. На його думку, церква та школа мають вивести простий люд в «обширну та вільну сферу громадянського суспільства, держави та людства»⁹.

Інша концепція виховання дитини, і, відповідно, розуміння свободи дитини, представлені у філософсько-педагогічній спадщині М. І. Пирогова. Для нього свобода уявлялася самоцінністю, що дає можливість віднести його погляди до *аксіологічного напрямку* у розумінні свободи дитини. Головна мета школи – виховати дитину як вільну свідому особистість. На переконання М. І. Пирогова, завданням виховання є «зведення добрих інстинктів дитячої натури в свідоме прагнення до ідеалів добра і правди, поступове утворення моральних сучасних переконань, утворення твердої і вільної волі та, отже, виховання тих громадянських і людських звичаїв, які складають найкращу прикрасу часу і суспільства»¹⁰. Саме тому він критично ставився до систем виховання, заснованих на жорсткому плануванні дитячого життя, зокрема до Фребелівської системи виховання. Примушувати малих дітей грати у певний час та осмислювати кожен гру та забавку – чи не є це негативним впливом на свободу дій дитини, принаймні на ті дії, які потребують найбільшої свободи? «Я, – писав М. І. Пирогов, – принаймні не жалкую, що був дитиною у ті часи, коли ще невідомі були Фребелівські садочки»¹¹. Разом з тим М. І. Пирогов усвідомлював, що соціальний прогрес зумовлює захоплення виховними системами, які обіцяють зробити з людини «манекен свободи», тобто носія свободи.

М. І. Пирогов уважав свободу дитину самостійним явищем, яке не походить від свободи дорослого. На його думку, дитина живе у власному світі, зумовленому особливостями її віку¹², саме тому марними є усі штучні спроби виховувати дітей, орієнтуючись виключно на зразки поведінки дорослої людини. Дитина має бути вільною, серед іншого, й від насильства над нею. Зазначимо, що категоричне несприйняття насильства та надмірного контролю над дитиною зумовило негативну оцінку М. І. Пироговим тілесних покарань, які були прийнято на той момент усіма системами виховання, як домашнього, так і шкільного. Протестуючи проти тілесних покарань, М. І. Пирогов указував, що їх застосування засноване на бажанні вихователя викликати сором та страх у вихованця¹³. Але тілесне покарання, тим більш – публічне – цих цілей не може досягти, оскільки воно викликає страх у дитини не перед покаранням, а перед карателем, і не сором, а співчуття присутніх до караної дитини. Як уявляється, можна зробити висновок про те, свободу від тілесних покарань М. І. Пирогов уважав важливою складовою свободи дитини.

Акцент на вихованні вільної особистості зумовив критичне ставлення М. І. Пирогова до спеціалізованої освіти. Перш ніж дитина стане професіоналом в якійсь царині, вона має стати людиною – такою була основна думка його найбільш вагомій праці, що свого часу мала величезний суспільний резонанс, а саме статті «Питання життя», в якій він писав про завдання виховної діяльності так: «Зробити нас людьми, тобто тим, чим чого не може досягти жодна реальна школа у світі, намагаючись зробити нас з дитинства негоціантами, моряками, солдатами, духовними проводирями або юристами»¹⁴.

Відмітимо, що Пирогов подібно до К. Д. Ушинського міркував над взаємозв'язком цінностей свободи та релігійних цінностей. Але він був далекий від суто православного трактування свободи дитини, властивої останньому. Він уважав, що шлях до свободи був заслугою усього християнства, а не тільки православної його течії. «Свобода совісти, свобода пошуку істини, скасування рабства та невільництва, піднесення особистості, побиблівість до переможеного ворога, справа суспільної благодійності – все це робилось и робиться протягом 18 з лишком століть під егідою християнства»¹⁵.

Аксіологічна спрямованість розуміння свободи дитини та розуміння освіти й виховання як її передумов, властива М. І. Пирогову, була розвинута С. Й. Гессеном. Він уважав право на освіту найважливішим суб'єктивним правом людини; з нього Гессен виводив поняття свободи взагалі, зазначаючи, що вільною і здатною відстоювати свої права є тільки освічена людина. Тому найважливішим завданням шкільного виховання він уважав правову соціалізацію дитини: «Виховання правового почуття в людині є однією з основних функцій школи: правильно організована школа виховує в людині здатність поважати право іншого та відстоювати свої права»¹⁶. Варто відмітити, що всупереч Пирогову, який скептично ставився до юридичної діяльності та професії, С. Й. Гессен робив акцент саме на правовому вихованні як засобі формування вільної особистості.

Як видається, саме на основі аксіології дитинства виник *легалістський напрям* у розумінні свободи дитини, який, перш за все, презентований К. М. Вентцелем. Людина з позицій філософії К. М. Вентцеля – не тільки частина, але й центр буття, а її головна властивість – свобода. Свобода не мириться з жодним варіантом рабства та поневолення, з жодною видом влади однієї людини над іншою. Свобода, на його думку, є головною ідеєю виховання дитини, а вільна дитина – це, у свою чергу, ключ до вирішення соціального питання, до реорганізації суспільства на нових, справедливих засадах¹⁷. Вітаючи демократичну Лютневу революцію та майбутній демократичний устрій Російської республіки, К. М. Вентцель запропонував Установчим зборам, скликання яких очікувалось усіма прогресивними верствами суспільства, поряд з декларацією прав людини і громадянина, розрахованою на дорослих, ухвалити декларацію прав дитини, проект якої він сам написав¹⁸. Він над усе прагнув, аби першою державою, яка визнала права дитини, була саме Росія. При цьому у повній гармонії зі своєю ідеєю космізму він наполягав, що у визнанні прав дитини об'єктивно зацікавлені усі народи, усі держави і, нарешті, усе людство, тому що тільки універсальне, найповніше та широке проведення у життя декларації прав дитини надасть людству можливість досягти відродження та повного оновлення усіх сторін і особистого, і суспільного життя.

Проект Декларації прав дитини К. М. Вентцеля, поряд з іншими важливими положеннями, включав ряд гарантій збереження свободи дитини. Зокрема, він уважав, що обмеження свободи дитини допускається лише за законами нормального фізичного та духовного розвитку самої дитини та гарантування іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ув'язнення дитини є недопустимим за винятком тих випадків, коли цього вимагає благо дитини та суспільства, яке його оточує (§ 15).

Аналіз розуміння свободи дитини у вітчизняній філософсько-правовій думці був би не повним без звернення до учення П. Д. Юркевича, який репрезентує *релігійно-етичний напрям* у цій сфері філософії права. Аналізуючи учення Платона, він робить висновок, що свобода – це риса Бога, все інше, що у світі існує, так чи інакше є залежним від неї: у світі діє «розумна необхідність ідеї і вільна діяльність божественного провидіння»¹⁹. Тому свобода людини не може існувати за межею релігійної моральності. Для Юркевича свобода – це блаженна необхідність шукати та любити тільки Бога, а умовою моральної свободи людини є панування над самолюбством та чуттєвістю. І навпаки, моральні вчинки є можливим для людини тому, що вона є вільною. Філософ наводить такий приклад: «правдиву справу людину може здійснювати й з необхідності, але в такому разі вона має значення тільки юридичне, а не моральне. Уявіть собі, що ті ж самі справи правди ця людина здійснює вільно, охоче, через любов або від серця, через ревність; тоді ці справи, що впливають з любові та серця, отримають високу моральну оцінку»²⁰. З такого кордоцентричного розуміння свободи впливає й оцінка Юркевичем свободи дитини, що є невіддільною від моральності та морального удосконалення. Філософсько-правові погляди П. Д. Юркевича результували в його філософії виховання моральної особистості, засадами якої є, поряд з принципом свободи, принцип збереження і розвитку індивідуальності, принцип християнської гуманності, принцип опори на самовиховання і самовдосконалення, принцип спрямованості до системи загальнолюдських цінностей, принцип безперервності і послідовності морального виховання, принцип гармонізації виховних відносин, принцип доповнюваності морального впливу²¹.

У підсумку слід зазначити, що проблематика свободи дитини та вільного виховання постала у працях видатних вітчизняних філософів педагогіки та права наприкінці XIX – на початку XX століття. Це питання розглядалося ними з позицій праксеології, аксіології, релігійно-етичних позицій, права, що дозволяє констатувати наявність декількох напрямів у розумінні свободи дитини в історії вітчизняної філософсько-правової думки. Разом з тим при визнанні широкої палітри поглядів на свободу дитини у вітчизняних педагогів

та філософів права у вічі кидається те, що усі проаналізовані нами концептуальні положення щодо дитинства, виховання та свободи дитини так чи інакше пов'язані з появою та поступовим утвердженням антропологічного підходу у вітчизняній філософії права XIX століття. Слід підкреслити також, що взаємозв'язок свободи та духовності був, як це показав М. І. Макаров, властивим вітчизняній педагогіці пореформеного періоду в цілому²². Не оспороюючи цей висновок, варто указати, що співвідношення релігійних, правових, етичних вимірів свободи дитини було надзвичайно різноманітним у вітчизняній філософії: від повного злиття свободи та релігійної моральності до доволі стриманої оцінки релігійного компоненту у справі виховання дитини як вільної автономної особистості.

Найважливішим є, як уявляється те, що міркування вітчизняних філософів права над проблематикою дитинства, свободи дитини та концепцією вільного виховання привело до формулювання правової концепції свободи дитини, створення проекту Декларації прав дитини, у чому вітчизняна правова думка виявилася піонером та висновку про освіту та правове виховання дитини як гарантію її зростання як вільної особистості.

¹ *Matthews G. B. The philosophy of childhood / Gareth B. Matthews. – Harvard : Harvard University Press, 1996. – 136 p.*

² *Fionda J. Legal concepts of childhood / Fionda, Julia. – Oxford, U.K. : Hart Publishing, 2001. – 252 p.*

³ *Абдулаев М. И. Права человека и закон : Историко-теоретический анализ : дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Абдулаев Магомед Иманович. – СПб., 1998. – С. 133.*

⁴ *Днепров Э. Д. Ушинский и современность / Э. Д. Днепров. – М., 2008. – С. 36.*

⁵ *Ушинский К. Д. Труд в его психическом и воспитательном значении // Ушинский К. Д. Собр. соч. – Т. 2 : Педагогические статьи 1857–1861 гг. – М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. – С. 337.*

⁶ Там само. – С. 347.

⁷ *Ушинский К. Д. О нравственном элементе в русском воспитании // Ушинский К. Д. Собр. соч. – Т. 2 : Педагогические статьи 1857–1861 гг. – М.-Л. : Изд-во АПН РСФСР, 1948. – С. 467.*

⁸ Там само. – С. 468–469.

⁹ Там само. – С. 446.

¹⁰ *Пирогов Н. И. Образование и воспитание / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 174.*

¹¹ *Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / Н. И. Пирогов ; [сост. А. Д. Тюриков]. – Иваново, 2008. – С. 106.*

¹² *Пирогов Н. И. Быть и казаться / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 94.*

¹³ *Пирогов Н. И. Нужно ли сечь детей, и сечь в присутствии других детей / Н. И. Пирогов // Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 103.*

¹⁴ *Пирогов Н. И. Вопросы жизни // Н. И. Пирогов. Избранные педагогические сочинения. – М. : Педагогика, 1985. – С. 36.*

¹⁵ Там само. – С. 148.

¹⁶ *Гессен С. И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию : учеб. пособие для вузов / С. И. Гессен. – М. : Школа-Пресс, 1995. – С. 158.*

¹⁷ *Вентцель К. Н. Борьба за свободную школу / К. Н. Вентцель. – СПб., 1906. – С. 1.*

¹⁸ *Вентцель К. Н. Отделение школы от государства и декларация прав ребенка / К. Н. Вентцель. – М. : [б. и.], 1918. – 16 с. – (Библиотека свободного воспитания и образования и защиты детей ; вып. 114).*

¹⁹ *Юркевич П. Д. Идея / Юркевич П. Д. // Философские произведения. – М. : Правда, 1990. – С. 28.*

²⁰ *Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека / П. Д. Юркевич // Философские произведения. – М. : Правда, 1990. – С. 93.*

²¹ *Полторацкая Н. Л. Педагогическое сопровождение нравственного воспитания личности в научном наследии П. Д. Юркевича : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования / Н. Л. Полторацкая. – Смоленск, 2006. – С. 16.*

²² *Макаров М. И. Проблема взаимосвязи воспитания свободы личности и идеи божественного предопределения в отечественной педагогике второй половины XIX – первой половины XX вв. / М. И. Макаров // Историко-педагогический журнал. – 2012. – № 3. – С. 72–78.*

Резюме

Повар О. В. Свобода дитини у вітчизняній філософії права.

У статті показано формування проблематики свободи дитини у вітчизняній філософсько-правовій думці. Визначено праксеологічний, аксіологічний, релігійно-етичний та легалістський напрями у розумінні змісту та меж свободи дитини. Простежено перехід від теоретичних ідей щодо свободи дитини до проекту Декларації прав дитини, запропонованому К. М. Вентцелем у 1917 р.

Ключові слова: свобода дитини, права дитини, філософія освіти та виховання, філософія дитинства.

Резюме

Повар А. В. Свобода ребенка в отечественной философии права.

В статье показано формирование проблематики свободы ребенка в отечественной философско-правовой мысли. Определены праксеологическое, аксиологическое, религиозно-этическое и легалистское направления в понимании содержания и границ свободы ребенка. Прослежен переход от теоретических идей относительно свободы ребенка к проекту Декларации прав ребенка, предложенному К. Н. Вентцелем в 1917 г.

Ключевые слова: свобода ребенка, права ребенка, философия образования и воспитания, философия детства.

Summary

Povar A. Freedom of child in domestic philosophy of law.

The article deals with formation of child's freedom in the domestic philosophical and legal thought. Praxiological, axiological, ethical, religious and legal directions in understanding of the content and limits of the child's freedom are defined. transition from theoretical ideas about freedom of the child to the draft Declaration on the Rights of the child, proposed by K.M.Wentzel in 1917, was traced.

Key words: freedom of the child, the rights of the child, the philosophy of education, philosophy of childhood.

Отримано 21.11.2013

УДК 342.53

Р. І. РАДЕЙКО

Роман Ігорович Радейко, аспірант Львівського державного університету внутрішніх справ

**БЕЗПОСЕРЕДНІ ТА ОПОСЕРЕДКОВАНІ ФОРМИ ЛОБІЮВАННЯ
У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ (НА ПРИКЛАДІ ЗАКОНОДАВЧОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ)**

У складному процесі побудови України як демократичної, соціальної та правової держави, визнання людини найвищою соціальною цінністю, імплементація основних міжнародних стандартів прав людини, утвердження принципів верховенства права та народовладдя створило об'єктивні передумови для подальшого розвитку громадянського суспільства та держави. Останні два суб'єкти взаємодіють через задоволення потреб та інтересів людини. Європейська традиція виходить не зі співвідношення інтересів людини й держави, а зі справедливого балансу інтересів особи і суспільства. Цей баланс розцінюється Європейським Судом з прав людини як гарантія правомірності відносин «людина-держава»¹. Тому в ст. 3 Конституції України закріплено, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави»². Для реалізації наведеного положення Основного Закону, насамперед Верховною Радою України, здійснюється законотворча діяльність з метою утвердження та забезпечення прав і свобод людини. Основне завдання вітчизняного парламенту – це прийняття законів, які виражали б волю народу, і втілювати його інтереси.

У період проведення соціальних, економічних та правових реформ парламент як єдиний орган законодавчої влади в Україні є основним «плацдармом» для обстоювання й захисту інтересів різних суб'єктів правовідносин у процесі прийняття законів, та водночас сприяє прийняттю актів, що закріплюють привілеї та переваги корпоративних «груп тиску» і «груп впливу», які діаметрально протилежні інтересам суспільства в цілому. Саме тому важливе значення для механізму взаємодії громадянського суспільства та держави в Україні має необхідність політико-правового аналізу форм лобізму в законотворчому процесі.

Метою статті є визначення та аналіз форм лобіювання в правотворчій діяльності на прикладі законодавчого процесу у Верховній Раді України.

Проблеми форм лобістської діяльності в законотворчому процесі розглядалися в роботах закордонних і вітчизняних дослідників, зокрема: Т. Балути, Ю. Гаджурова, Н. Гричиної, О. Гросфельд, Я. Коженко, К. Куценко, Р. Мацкевича, В. Нестеровича, О. Одінцової, Ю. Сабанадзе та інших учених.

У демократично розвинених державах різні соціальні групи мають можливість усіма законними способами реалізовувати й захищати свої права та інтереси. Одним із найбільш ефективних є право суб'єктів суспільних відносин брати участь у формуванні державної влади шляхом участі у виборах. Не менш ефективним способом є право направляти індивідуальні чи колективні звернення до органів державної влади та їх керівних осіб. Воно передбачено у ст. 40 Конституції України, а механізм реалізації деталізовано у Законі України «Про звернення громадян»³. Цей закон забезпечує громадянам України можливості для участі в управлінні державними й громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, незалежно від форм власності, для обстоювання своїх прав і законних інтересів. Серед інших ефективних способів обстоювання інтересів та цілеспрямованого впливу на органи державної влади для прийняття необхідних певній групі правових положень є лобізм. Лобізм як політико-правове явище – це активний процес діяльності суб'єктів правовідносин, які об'єднані певними спільними інтересами (економічні, політичні, соціальні) для задоволення, обстоювання та захисту своїх інтересів (інтересів інших суб'єктів правовідносин) перед уповноваженими органами державної влади для прийняття (у тому числі – зміни та/чи скасування) необхідного нормативно-правового акта.